

VEZANOST ZA MESTO I MIGRACIONE NAMERE STANOVNIŠTVA: PRIMER OSAM GRADOVA U SRBIJI

Mina PETROVIĆ, Vera BACKOVIĆ,* Irena PETROVIĆ**

Rad povezuje neoendogeni pristup razvoju gradova, koji akcentuje značaj ljudskog faktora, to jest, vezanost lokalnog stanovništva za mesto kao razvojni potencijal, sa razmatranjem migracionih namera stanovništva. Cilj rada je da karakteristike i povezanost navedenih varijabli ilustruje na primeru osam gradova u Srbiji, oslanjajući se na podatke ankete koja je na reprezentativnim uzorcima sprovedena u Kragujevcu, Šapcu, Užicu i Novom Pazaru (2013. godine), Somboru i Zrenjaninu (2014. godine) i Leskovcu i Zaječaru (2015. godine). U uvodnom delu rada, konceptualno se povezuje neoendogena razvojna paradigma gradova sa migracionom teorijom odbijajućih i privlačećih faktora, a koncept vezanosti za mesto sa teritorijalnim identitetom i specifičnim tumačenjem Burdijeovih ideja o osećaju komfora u mestu, odnosno primenom njegovog koncepta habitus na pojam grada iz perspektive potencijalnih migranata. Drugi deo rada sadrži osnovne informacije o odabranim gradovima, ostvarenoj veličini uzorka u svakom gradu i o tehnikama na koje se oslanja analiza podataka: jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) i Spirmanov koeficijent korelacije rangova. U trećem delu rada, izloženi su rezultati empirijskog istraživanja koji potvrđuju polaznu pretpostavku da su gradovi sa izraženijim migracionim namerama gradovi čiji ispitanici pokazuju nešto nižu vezanost za mesto. Obe posmatrane varijable povezuju se sa percepcijom ispitanika o stanju grada u kome žive, a ispoljeni nivo pesimizma i provincijalizacije habitusa grada, te emotivne vezanosti stanovnika i migratornih namera varira nezavisno od kategorije razvijenosti grada. U završnoj diskusiji, navedeni nalazi ilustrovani su i intervjui sa stručnjacima zaposlenim u značajnim lokalnim institucijama, koji su obavljani u istraživanim gradovima.

Ključne reči: vezanost za mesto, migracije, grad, razvoj, habitus

Uvod

Svaka promena makro strukturnih okolnosti usloznavanja odnos privlačećih i odbijajućih karaktersitika gradova odnosno motivacione osnove stanovništva za prostornom pokretljivošću. U ovom radu makro-strukturni faktori se prelamaju kroz koncept neoendogene paradigme razvoja gradova unutar koje vezanost stanovništva za lokalnu sredinu i migraciona komponenta dobijaju specifičan značaj.

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd (Srbija); email: mipetrov@f.bg.ac.rs

Neoendogeni pristup predstavlja otklon od predašnjeg, relativno uniformnog modela razvoja gradova, zasnovanog na intenzivnoj industrijalizaciji i urbanizaciji nacionalnih ekonomija. Smatra se da je prethodni model, zapostavljajući druge razvojne opcije gradova, ostavio lokalne resurse nedovoljno iskorišćenim ili potpuno neiskorišćenim, doprinoseći tako i razvojnom diskontinuitetu gradova u odnosu na njihova (ruralna) zaleđa. Novi pristup namenjen je prevashodno gradovima koji su se u prethodnom periodu monofunkcionalno razvijali (uglavnom industrijski gradovi manje odnosno srednje veličine), kako bi se uspešno restrukturirali i doprineli uravnoteženijem teritorijalnom razvoju (Barca, 2009). Suočeni sa velikom pokretljivošću ekonomskog i humanog kapitala, ti gradovi se nalaze pred složenim zadatkom da postanu poželjna mesta za život, rad, investicije. Njihova uspešnost u najvećoj meri zavisi od inovativnosti (ideja, vizija) i sposobnosti lokalnih aktera da prepoznaju vrednosti u lokalnim resursima i na toj osnovi osmisle razvojne projekte i konkurišu za eskterna sredstva.¹

Ljudski resursi tako postaju jedan od ključnih razvojnih potencijala, a demografska vitalnost njegova važna indikacija. Pojam humanog kapitala otuda postaje okosnica mnogih novih koncepata gradova, poput preduzetničkog (Hall, Hubbard, 1998), kreativnog (Florida, 2005) ili uzbuđljivog (Ričards, Palmer, 2013) grada, čiji je zajednički naglasak upravo na činjenici da razvoj gradova zavisi od sposobnosti da zadrže svoje, pre svega, mlado i obrazovano stanovništvo, kao i da (p)ostanu privlačni za doseljavanje novog. To pretpostavlja da gradovi, osim povoljnosti u pogledu zaposlenja, uslova rada i zarade, treba da pruže adekvatne standarde u sferi potrošnje, kulture, rekreacije, kvaliteta životne sredine, itd. Drugim rečima, ističe se da razvojne politike grada treba da uzimaju u obzir ne samo ekonomsku dobit pojedinaca od života u gradu, već i raznovrsne socijalne i emotivne aspekte njihovog svakodnevnog iskustva, kojima se posredno ohrabruje i dugoročna vezanost stanovništva za grad, kao bitan preduslov njegovog uspešnog razvoja (Insch, 2011).

Teorija o migracijama, takođe, prepoznaje diverzifikaciju privlačćih, odnosno odbijajućih faktora, objedinjujući makro strukturni i mikro akterski pristup i značajno proširujući opseg migracionih determinanti u odnosu na neoklasičnu ekonomiju migracija (Massey *et al.*, 1998; Predo-jević-Despić, 2010; Bobić, Babović, 2013; Bobić, Janković 2017).²

¹ Šire o neoendogenom pristupu razvoju gradova u: Petrović, Toković (2016).

² Neoklasična ekonomija migracija posmatrala je migracije kao posledicu ekonomske racionalnosti migranata u skladu sa strukturnim zahtevima tržišta rada (Wertheimer-Baletić, 1999).

U promenjenim makrostrukturnim okolnostima postindustrijskog (postfordističkog) perioda,³ u motivacionoj osnovi voljnih migracija sve veći značaj dobijaju faktori poput zadovoljstva kvalitetom života, mogućnosti ostvarivanja različitih životnih ciljeva ili specifičnih životnih stilova, a to doprinosi i diverzifikaciji pravaca migracija. Tako, prevashodno u razvijenom i urbanizovanim zemljama, više nisu retke migracije iz velikih ka manjim gradovima, pa i iz urbanih sredina ka ruralnim područjima (EC, 2008). Iako pobornici neoendogenog razvojnog modela smatraju diverzifikaciju migracijskih putanja dobrim argumentom u prilog principa i ciljeva politike uravnoteženog teritorijalnog razvoja (Barca, 2009), unutar istog procesa mnogi gradovi suočavaju se sa tranzicijom svog migracionog statusa, jer u kriznom periodu restrukturiranja iz industrijske u postindustrijsku razvojnu fazu, od nekada imigracionog područja, postaju područja koja beleže pad stanovništva, ulazeći u spiralu slabljenja razvojnih potencijala.

Kada je reč o značaju koji nova razvojna paradigma gradova daje teritorijalnom identitetu (pojedinaca, kolektiviteta) kao specifičnom razvojnom resursu, treba istaći da je porast globalnog povezivanja među različitim socioprostornim entitetima, odnosno prostorne pokretljivosti stanovništva, nagoveštavao slabljenje ove identitetske dimenzije. Istraživanja su, međutim, ukazala da je na delu njena transformacija i rekonstrukcija, kojom dolazi do promene prostornih okvira koji za društvene aktere imaju identitetska značenja, različitog intenziteta (Harvey, 1993; Petrović, 2014a). Jedna od značajnijih promena svakako je slabljenje nekada najintenzivnijeg osećaja vežanosti za nacionalnu državu na račun jačanja vežanosti za neposrednu lokalnu sredinu, ali i prepoznavanje supranacionalnih i transnacionalnih prostora kao identitetski relevantnih (iako niskog intenziteta) (Teune, 1992). U ovom radu, osećaj vežanosti lokalnih stanovnika za grad povezuje se sa njihovim migracionim namerama, kao indikacijom privlačeće odnosno odbijajuće snage gradova. Otuda je bitno da se pojam vežanosti za mesto razume kao kompleksni proces iskustvene valorizacije grada. S jedne strane, ta valorizacija ima emotivnu dimenziju, po osnovu osećaja lokalne ukorenjenosti pojedinaca na koje značajan uticaj ima

³ Navedena periodizacija razvojnih faza kapitalizma ishodi iz regulacione teorije i veoma je uticajna u sociologiji grada i socijalnoj geografiji. Prema toj teoriji, period nakon Drugog svetskog rata pa do kraja 1970-ih odnosno početka 1980-ih u razvijenim zemljama karakteriše završna faza industrijalizacije i deagrarizacije, masovna industrijska proizvodnja, standardizacija potrošnje i jačanje socijalne države u cilju podizanja životnog standarda tradicionalne radničke klase. Nakon toga, otpočinje postindustrijski odnosno postfordistički period, koji karakteriše globalizacija i ekonomska liberalizacija, specijalizacija proizvodnje i individualizacija potrošnje, fleksibilizacije i feminizacije tržišta rada, slabljenja države blagostanja kao i tradicionalne (industrijske) radničke klase, i diverzifikacija srednjih slojeva, od rutinskih nemanuelaca do kreativne klase, koja je za visoko specijalizovane ekspertske poslove izuzetno plaćena (Amin, 1994; Petrović 2009: 20-21, 33-35).

iskustvo odrastanja i/ili višegeneracijskog življenja nečije porodice u datom mestu. S druge strane, procena grada je više racionalno zasnovana, po osnovu mogućnosti ostvarivanja nečijih potreba i ciljeva, odnosno dobrog funkcionisanja u skladu sa potrebama/ciljevima (Jaššo, Finka, 2010).

Urbani sociolozi razmišljaju o vezanosti za grad kao faktoru migracija u ključu Burdijeovog koncepta habitus (Savage *et al.*, 2005; Benson, Jackson, 2012; Benson, 2014; Gerber, 1997). U takvom, burdijeovski inspirisanom pristupu emotivna i funkcionalna dimenzija vezanosti za mesto se analitički ne razdvajaju, jer habitus grada kao karakterističan model ponašanja i vrednovanja objedinjuje racionalne i emotivno-afektivne elemente ljudskog delanja. Posredstvom habitusa, koji ishodi iz brojnosti i kvaliteta resursa koje grad poseduje u ključnim oblastima (stanovanje, rad, obrazovanje, kultura, potrošnja), lokalno stanovništvo stiče predstavu o sebi i gradu u kome žive, i na taj način potvrđuje svoj identitet (Savage *et al.*, 2005: 53). Reč je, dakle, o socijalnom konstruktumu kojim pojedinci (porodice) pozicioniraju sebe na preseku geografskog i socijalnog prostora kome pripadaju (Benson, 2014: 3100), što u bitnoj meri određuje njihov osećaj komfora (tu pripadam, to je moj/naš grad), odnosno vezanosti za mesto. Pri tome, osećaj komfora nikada ne podrazumeva potpuno racionalnu kalkulaciju i/ili zadovoljstvo lokalno dostupnim resursima, već se u skladu sa izvesnim prednostima koje se uočavaju u nekim od ključnih oblasti određuju prioriteta (povoljni uslovi stanovanja ili obrazovanja dece u odnosu na profesionalno napredovanje roditelja, na primer). Sve to ukazuje na složenost procesa vezivanja za mesto odnosno motivacije da se ono napusti. Iz burdijeovske perspektive, smanjeni osećaj komfora najčešće uočavaju i teže da prevaziđu pripadnici viših društvenih slojeva, koji poseduju dovoljno kapitala (ekonomski, kulturni, socijalni) za realizaciju svojih strateških stremljenja, što je u skladu sa nalazima proučavanja strukturalnih karakteristika aktera migracija (D'Costa, 2008). Za Burdijeja je odnos glavnog grada, kao mesta u kome su koncentrisani najkvalitetniji resursi (uključujući i humane), prema ostalim gradovima (provincija) odnos suštinske nejednakosti (Savage *et al.*, 2005: 34). U meri u kojoj su razlike na relaciji glavni grad – ostali gradovi veće, slaba je i snaga perifernih gradova da zadrže mlade, obrazovane i kreativne ljude. Njihovu poziciju otežava provincijski habitus grada koji generiše kolektivnu atmosferu pasivizma i prihvatanja postojećih društvenih nejednakosti u prostoru kao prirodno datih, što podstiče migracije jer smanjuje uverenost građana da u gradu u kome žive mogu uticati na poboljšanje uslova i kvaliteta života odnosno da do takvog poboljšanja može doći (Savage *et al.*, 2005: 34).

Gradovi u postsocijalističkim društvima suočavaju se sa izrazitim teškoćama da zadrže odnosno privuku neophodne humane resurse. Najpre, socija-

listički model urbanizacije uslovio je velike razlike u kvalitetu života između ključnih administrativnih centara i drugih (industrijskih) gradova (Domanski, 2011), što je u potonjim rezultiralo značajnijim raskorakom između nivoa infrastrukturnog razvoja i industrijskog rasta, smanjujući njihovu privlačnu snagu u periodu postsocijalističke transformacije. Tada, apsolutni razvojni favoriti postaju glavni gradovi i veliki metropolitanski centri, ka kojima se usmeravaju najveće (direktne strane) investicije, i čiji su pokazatelji rasta i razvoja daleko iznad nacionalnih proseka (Tsenkova, Nedović-Budić, 2006; Stanilov, 2007; Petrović, 2014b). Među srednjim i manjim gradovima mnogo je onih koji su zabeležili veoma nepovoljne efekte socio-prostorne transformacije. Nekadašnje prednosti postaju njihovi nedostaci: tehnologija zastareva, radna snage je bez adekvatnih kvalifikacija, habitus grada generiše kolektivni fatalizam i nezadovoljstvo, a spirala zaostajanja pojačava egzodus kvalifikovanih i mladih, dodatno slabeći kvalitet humanog kapitala (Jaššo, Finka, 2010; Kiss, 2011). Posledično, i dalje se povećava koncentracija urbanog stanovništva u najveće gradove, dok su međugradske migracije u suprotnom smeru retkost, kao i migracije iz gradova u ruralna područja. Opadanje razvojnog potencijala, međutim, uočava se u svim gradovima, a uzrokovano je odlivom mladog i obrazovanog stanovništva u inostranstvo, pre svega u razvijene zemlje Evrope, nakon priključenja Evropskoj uniji (Redei, 2014; Kovacs, 2014).⁴

Situacija u Srbiji je dodatno otežana činjenicom da je postsocijalistički period tokom 1990-ih obeležen blokiranom transformacijom, nakon čega su usledile tegobne društveno-ekonomske promene i spor proces pridruživanja Evropskoj uniji. Sve to pratio je drastičan pad industrijske proizvodnje i kolaps mnogih (mono)industrijskih gradova, usled čega se povećao razvojni jaz između beogradskog i novosadskog metropolitenskog područja⁵ i drugih gradova (Molnar, 2013). U takvim okolnostima gradovi u unutrašnjosti (p)ostaju provincijske varoši (Stojković, 2009) iz kojih stanovništvo odlazi. Malu privlačnu snagu naših gradova, pa i najrazvijenijih, prati ogroman odliv stanovništva Srbije ka inostranstvu, što je i uslovalo da se većina skorašnjih radova o migracijama bavila njihovim efektima po demografski, ekonomski i naučno-tehnološki razvoj Srbije (Bolčić, 2002;

⁴ Samo u prvim godinama transformacije i značajne ekonomske krize zabeležene su kratkotrajne migracije iz gradova ka selima, na primer u Mađarskoj. U ovoj zemlji, zbog relativno niskog nivoa urbanizacije u odnosu na razvijene zemlje Evrope, sa ekonomskim oporavkom očekivan je porast urbanizacije, međutim ni do ovog procesa nije došlo, što se povezuje sa demografskom starošću i niskim obrazovanjem ruralne populacije, odnosno odsustvom tražnje za niskokvalifikovanom radnom snagom i visokim troškovima života u gradovima (Redei, 2014). Situacija je relativno slična i u ostalim zemljama Centralne i Istočne Evrope koje su prošle kroz socijalistički period.

⁵ Beogradsko i novosadsko metropolitensko područje obuhvata sa 6,7% teritorije Srbije a u njemu je koncentrisano 27,1% populacije, 41,6% zaposlenih i 45,6% realizovanog BDP-a (Vujošević *et al.*, 2010).

Pavlov, 2009; Grečić, 2010; Nikitović, 2013; Kupiszewski *et al.*, 2012; Pavlov i dr., 2012; Mojić, Petrović, 2013; Pavlov i dr., 2013), dok se proučavanje migracija ređe fokusiralo na manje prostorne celine (Bobić, Anđelković-Vesković, 2016; Penev, Predojević-Despić, 2012).

U ovom radu pažnju usmeravamo na nekoliko gradova u Srbiji: Kragujevac, Užice, Šabac, Novi Pazar, Zrenjanin, Sombor, Zaječar i Leskovac, kombinujući dva analitička nivoa: individualni (ispitanika) i mezo nivo (grada). Cilj rada je da ilustruje potencijal navedenih gradova, pre svega, da zadrži svoje stanovništvo. Pažnja je usmerena na utvrđivanje nivoa emotivne i funkcionalne vezanosti lokalnog stanovništva za grad u kojem žive, ocenu stanja u gradu, te na povezivanje ovih dimenzija sa migracionim namerama. Pristup kojim se povezuje vezanost za mesto kao razvojni potencijal gradova sa nivoom migracionih inklinacija⁶ kao potencijalnom razvojnom preprekom gradova posve je zapostavljen, ne samo u domaćoj literaturi (Storper, 2011; Dessein *et al.*, 2016). Otuda, rad ima eksplorativni karakter i cilj da pokaže da je proučavanje percepcije lokalnog stanovništva neophodna pretpostavka razumevanja gradova kao življenih prostora, kao i njihovog delatnog potencijala, jer pruža informacije koje ostaju van opsega uobičajene statističke evidencije o gradovima (naseljima). Pored toga, zato što je vezanost za mesto relativno zapostavljena motivaciona varijabla potencijalnih migracija,⁷ cilj rada je i da utvrdi njen relativni značaj u odnosu na sociodemografska obeležja ispitanika koja se najčešće istražuju kao varijable od uticaja na namere i spremnost stanovništva da migrira (starost, obrazovanje, radni status, bračni status, itd.).

Kontekst i metod istraživanja

Gradovi obuhvaćeni istraživanjem uklapaju se u kategoriju gradova koji su predmet pažnje neoendogenog razvojnog pristupa, svi imaju status funkcionalnih urbanih područja od nacionalnog značaja, te treba da imaju specifičnu stratešku (razvojnu i kohezivnu) ulogu u (budućem) socioprostornom razvoju Srbije (Šećerov, Nevenić, 2009). Da bismo dobili raznovrsniju kontekstualnu matricu gradova slične veličine i statusa u Srbiji,

⁶ Pojam migracioni potencijal se namerno ne koristi, jer ima neopravdano pozitivnu konotaciju.

⁷ Mogućnosti koje ovo istraživanje pruža u povezivanju vezanosti za mesto sa migracionim namerama delimično su koristile kolegice Bobić i Vesković-Anđelković (2016), krećući se na individualnom nivou analize i obuhvativši dva stava o emotivnoj vezanosti ispitanika u šest gradova: Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar, Sombor i Zrenjanin. Ove autorke su koristile podatke istog istraživanja i u svojim drugim radovima o migracijama (Vesković-Anđelković, Bobić, 2015; Bobić i dr., 2016), bez posebnog osvrta na aspekt vezanosti ispitanika za mesto. S druge strane, podatke o obe dimenzije vezanosti za mesto, emotivnoj i funkcionalnoj (pragmatičnoj), analizirale su Backović i Spasić (2014), i Petrović (2014b), ali bez dovođenja u vezu sa migracionim namerama ispitanika.

odabrani su gradovi koji pripadaju različitim regionima odnosno okruzima. Svi gradovi su zabeležili tranziciju svog migracionog statusa, te su od izrazito imigracionih područja tokom perioda intenzivne industrijalizacije zemlje posle Drugog svetskog rata, u postsocijalističkom periodu postali područja koja beleže smanjenje procentualnog rasta stanovništva odnosno pad apsolutnog broja stanovnika (tabela A1 u Aneksu). U deceniji ratnih dešavanja na prostorima bivše Jugoslavije (1991-2002), tri grada beleže pad apsolutnog broja stanovnika, Zaječar, Kragujevac i Zrenjanin. U poslednjoj međupopisnoj dekadi, svi gradovi, osim Novog Pazara i Kragujevca, imaju negativnu stopu rasta to jest beleže pad u apsolutnom broju stanovnika. Dolazak *Fiat*-a u Kragujevac uspeo je da zaustavi pad stanovništva zabeležen tokom 1990-ih, a Novi Pazar je zabeležio utrostručenje procentualnog rasta u odnosu na prethodnu dekadu.

Empirijsko istraživanje⁸ je sprovedeno u više faza, u Kragujevcu, Šapcu, Užicu i Novom Pazaru realizovano je u proleće 2013. godine, u Somboru i Zrenjaninu u proleće 2014. godine, a u Zaječaru i Leskovcu u jesen 2015. Prema podacima na osnovu kojih Vlada Republike Srbije svake godine donosi Uredbu o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti jedinica lokalnih samouprava (JLS), u periodu istraživanja gradovi su razvrstani u različite grupe: Kragujevac i Užice imali su stabilnu poziciju u prvoj grupi (stepen razvijenosti iznad republičkog proseka), Zaječar i Sombor u drugoj (stepen razvijenosti u rasponu od 80 do 100% republičkog proseka), a Leskovac i Novi Pazar u trećoj (stepen razvijenosti u rasponu 60-80% republičkog proseka). Šabac je u vreme istraživanja (2013) bio u prvoj grupi, da bi potom bio razvrstan u drugu, a Zrenjanin (2014) u drugoj, premda se, kao i Šabac, prethodne godine nalazio u prvoj grupi (RAS, 2017).⁹

U svim gradovima, realizovana je anketa sa stanovništvom na uzorcima reprezentativnim za osnovna sociodemografska obeležja (pol, starost, školska sprema). Ostvarene veličine uzoraka po gradovima su: Kragujevac (N=379), Šabac (N=346), Užice (N=322), Novi Pazar (N=299), Sombor (N=288), Zrenjanin (N=304), Leskovac (N=301), Zaječar

⁸ Istraživanje je obavljeno u okviru projekta „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja”, koji je jedan od potprojekata na projektu *Izazovi nove društvene transformacije u Srbiji – koncepti i akteri* (broj 179035), Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

⁹ Prema stepenu razvijenosti, JLS se razvrstavaju u 5 grupa (osim navedene tri grupe, četvrtu čine JLS čiji je stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka, a petu grupu devastirana područja, čiji je stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka). Stepem razvijenosti JLS određuje se na osnovu ekonomskih, socijalnih i demografskih podataka redovne statistike. Osnovni pokazatelj je zbir mase zarada, penzija i prihoda budžeta JLS, iskazan po glavi stanovnika. Korektivni pokazatelji su: 1. demografski pad ili rast (stopa rasta ukupnog broja stanovnika u posmatranoj godini u odnosu na popis iz 1971); 2. stopa nezaposlenosti; 3. stepen obrazovanja – učešće stanovništva sa višom i visokom stručnom spremom prema poslednjem popisu; 4. kompenzacije za gradove (RAS, 2017).

(N=313). Anketni podaci u ovom tekstu su analizirani statističkim tehnikama SPSS-a. Za ispitivanje razlika među gradovima u zastupljenosti pojedinačnih varijabli primenjena je tehnika za poređenje grupa – jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA), a za ispitivanje povezanosti između dve promenjive Spirmanov koeficijent korelacije rangova. Pored anke-te, u svim gradovima obavljeno je 10-15 intervjua sa stručnjacima zaposlenim u lokalnoj samoupravi (pre svega u sektoru ekonomije i kultu-re) odnosno u ključnim lokalnim institucijama (poput privredne komore i institucija kulture). Ovom prilikom, nalazi dobijeni intervjuima korišćiće se samo kao dodatna ilustracija rezultata dobijenih putem ankete.

Rezultati istraživanja i diskusija

Analiza rezultata polazi od nekoliko analitičkih pretpostavki. Osnovna je da između vezanosti za mesto i migracionih namera ispitanika postoji negativna korelaciona veza, to jest, da su gradovi sa izraženijom vezanošću i pozitivnijom percepcijom ispitanika ujedno i gradovi sa manje izraženim namerama ispitanika da se odsele. Potom, da korelacije između emotivne i funkcionalne vezanosti za mesto sa migracionim namerama nisu manje značajne odnosno slabije izražene u odnosu na povezanost migracionih namera sa drugim sociodemografskim obeležjima ispitanika. Pored toga, pretpostavljamo da sa porastom obrazovanja ispitanika opada nivo njihove emotivne, a posebno funkcionalne vezanosti za mesto, kao i da je to izraženije u gradovima niže kategorije razvijenosti, odnosno kada je prisutna negativnija percepcija ispitanika. Na kraju, očekujemo da nivo ispoljenog pesimizma i provincijalizacije habitusa grada, te emotivne vezanosti stanovnika i migracionih namera utiče na diferencijaciju između gradova, bez obzira na razlike u nivou razvijenosti.

Vežanost za mesto

Najpre je utvrđen relativni značaj koji za ispitanike ima grad u kome žive u odnosu na druge prostore kao identitetske okvire. Odgovarajući na pitanje: „Koliko se osećate povezani sa navedenim prostorima“ (za ocenu su ponuđeni: grad, region, Srbija, Evropa), ispitanici su davali ocene od: 1. najviše vezan, do 4: najmanje vezan. Podaci u tabeli 1 potvrđuju da su ispitanici u svim gradovima najviše vezani upravo za grad kao neposredni prostor svog svakodnevnog života.

Opšti osećaj vezanosti za mesto dalje je razdvojen na dve dimenzije: emotivnu i funkcionalnu. Emotivna vezanost operacionalizovana je sledećim stavovima: „Kad nisam u ovom gradu jedva čekam da se vratim“; „Ne bi mi bilo teško kad bih morao/la da se odselim iz ovog grada“; „Želeo/la bih da i moja deca žive u ovom gradu“. Saglasnost sa navedenim stavovima je

ocenjivana skalom Likertovog tipa, gde 1 označava odgovor *u potpunosti se ne slažem*, a 5 *u potpunosti se slažem*.¹⁰

Tabela 1.
Srednja vrednost ocene povezanosti ispitanika sa različitim prostorima
(1: najviša – 4: najniža)

	Evropom	Srbijom	Regionom	Gradom
Kragujevac	3,79	2,45	2,30	1,45
Šabac	3,61	2,81	2,31	1,27
Užice	3,87	2,68	2,08	1,37
Novi Pazar	3,41	3,01	2,27	1,30
Sombor	3,65	2,63	2,20	1,50
Zrenjanin	3,54	2,77	2,16	1,53
Leskovac	3,63	2,52	2,30	1,53
Zaječar	3,57	2,51	2,23	1,67

Izvor: Kalkulacija autora.

Na osnovu navedenih iskaza formirana je skala emotivne vežanosti za mesto, čiji su vrednosti sažete od 1 (veoma niska vežanost) do 5 (veoma visoka vežanost).¹¹ Iako raspon prosečnih vrednosti na skali emotivne vežanosti nije veliki, rezultati jednofaktorske analize varijanse su pokazali da između analiziranih gradova postoji statistički značajna razlika (tabela 2).

Tabela 2.
Ocena emotivne vežanosti ispitanika za mesto: rezultati višestrukog
poređenja – Tukijev test¹²

Grad	N	P ≤ 0.05				
		1	2	3	4	5
Zrenjanin	296	2,7534				
Zaječar	294	2,8231	2,8231			
Leskovac	292	2,8322	2,8322	2,8322		
Užice	305		3,0885	3,0885	3,0885	
Sombor	277			3,1047	3,1047	
Šabac	329				3,1398	3,1398
Kragujevac	332				3,2259	3,2259
Novi Pazar	291					3,4021
Sig.		,989	,071	,057	,804	,078

Izvor: Kalkulacija autora.

¹⁰ Ova informacija je relevantna za ocenu svih stavova koji se u tekstu navode.

¹¹ Vrednost Kronbahove alfe za ova tri stava je 0,661 i neznatno je niža od uobičajene granične vrednosti na osnovu koje se procenjuje pouzdanost skale (0,7).

¹² F=12,024; p=0,000.

Rezultati analize pokazuju da su stanovnici Novog Pazara, Šapca i Kragujevca, u poređenju sa stanovnicima ostalih gradova, pokazali viši stepen emotivne vezanosti (između ova tri grada nisu zabeležene statistički značajne razlike), s tim da se jedino prosečna vrednost za Novi Pazar značajno razlikuje u odnosu na vrednosti u ostalim gradovima. Istraživač-ki nalazi dalje pokazuju da se dobijene vrednosti za Kragujevac i Šabac razlikuju samo u odnosu na Leskovac, Zaječar i Zrenjanin – gradove u kojima je utvrđen najniži stepen emotivne vezanosti. Ukoliko pogledamo rezultate za Sombor i Užice, možemo videti da se prosečne vrednosti za ova dva grada nalaze „na sredini” raspona dobijenih vrednosti, s tim što je pozicija Sombora nešto povoljnija.

Funkcionalna vezanost za mesto operacionalizovana je stavom „U ovom gradu ne mogu da ostvarim neke od važnih ciljeva u svom životu”. Na osnovu ocena (od 1: potpuno neslaganje, do 5: potpuno slaganje) izvedena je varijabla funkcionalne vezanosti ispitanika za mesto, tako što je potpuno neslaganje sa stavom uzeto kao indikacija visoke funkcionalne vezanosti, a potpuno slaganje kao indikacija niske funkcionalne vezanosti. U poređenju sa nalazima koji su dobijeni za emotivnu vezanost za mesto, ovde imamo nešto nižu prosečnu ocenu, kao i uži raspon vrednosti (tabela 3).

Tabela 3.

Ocena funkcionalne vezanosti ispitanika za mesto: rezultati višestrukog poređenja – Tukijev test¹³

Grad	N	P≤ 0.05	
		1	2
Leskovac	300	2.4133	
Zrenjanin	300	2.4200	
Novi Pazar	296	2.4426	
Užice	320	2.5000	
Zaječar	308	2.5065	
Šabac	343	2.5977	
Sombor	287	2.6446	2.6446
Kragujevac	372		2.8790
Sig.		.124	.113

Izvor: Kalkulacija autora.

Iako je u Leskovcu prisutan najniži stepen funkcionalne vezanosti, jednofaktorska analiza varijanse pokazuje da razlika nije statistički značajna u odnosu na vrednosti ostalih gradova, izuzev u odnosu na Kragujevac. S druge strane, rezultati analize pokazuju da je utvrđena statistički značajna

¹³ F=7,291; p=0,000.

razlika u stepenu funkcionalne vežanosti između Kragujevca i gotovo svih ostalih gradova (osim Sombora). Dakle, izuzimajući Kragujevac, i donekle Sombor, niska funkcionalna vežanost ispitanika za mesto potire razlike među posmatranim gradovima.

U skladu sa burdijeovskim pristupom konceptu vežanosti za mesto, očekivano je da sa porastom obrazovanja opada nivo emotivne, a posebno funkcionalne vežanosti za grad. Takođe, pretpostavljeno je da je diferencijacija prema obrazovanju izraženija u gradovima niže kategorije razvijenosti, odnosno negativnije percepcije ispitanika. To očekivanje se delimično potvrdilo (tabela 4), jer je u većini gradova negativna korelacija između obe dimenzije vežanosti za mesto sa obrazovanjem u potpunosti izostala.

Tabela 4.
Spirmanov koeficijent korelacije između varijabli vežanosti za mesto sa obrazovanjem i ocenom grada

	Emv	Funv	Ocenag	Obrazov
<i>Kragujevac</i>				
Emv	1	,300**	-,101	-,082
Funkv	,300**	1	-,292**	,087
<i>Šabac</i>				
Emv	1	,305**	-,038	-,095
Funkv	,305**	1	-,113*	-,006
<i>Užice</i>				
Emv	1	,226**	-,051	-,108
Funkv	,226**	1	-,228**	,070
<i>Novi Pazar</i>				
Emv	1	,191**	-,098	-,140*
Funkv	,191**	1	-,196**	-,080
<i>Sombor</i>				
Emv	1	,283**	-,099	,017
Funkv	,283**	1	-,240**	,045
<i>Zrenjanin</i>				
Emv	1	,260**	-,147*	-,155**
Funkv	,260**	1	-,168**	,032
<i>Leskovac</i>				
Emv	1	,260**	-,031	-,220**
Funkv	,260**	1	-,201**	-,045
<i>Zaječar</i>				
Emv	1	,225**	-,060	-,099
Funkv	,225**	1	-,178**	,045

Izvor: Kalkulacija autora.

Napomena: ** p<0,01; * p<0,05.

Legenda: Emv – emotivna vežanost (1: veoma niska – 5: veoma visoka); Funkv – funkcionalna vežanost (1: veoma niska – 5: veoma visoka); Ocenag – ocena grada na osnovu saglasnosti sa negativnim efektima nezaposlenosti (1: veoma niska – 5: veoma visoka); Obrazov – (1: nisko obrazovanje; 2: srednje obrazovanje; 3: visoko obrazovanje).

Ipak, zabeležena je negativna korelaciona veza (niskog intenziteta) između emotivne (a ne funkcionalne) dimenzije vezanosti za mesto i obrazovanja u gradovima najniže rangiranim po nivou razvijenosti (Novi Pazar i Leskovac) odnosno po negativnoj percepciji ispitanika (Zrenjanin).

U skladu sa očekivanjem da višedecenijsko tranzicijsko stanje u Srbiji redefiniše habitus gradova obeležavajući ih nezadovoljstvom i odustvom vere da se stanje može (u dogledno vreme) promeniti, od ispitanika je traženo da iskažu stepen slaganja sa stavom: „Nezaposlenost i siromaštvo su učinili ljude bezvoljnim, a grad sivim”. Srednje vrednosti dobijenih ocena su relativno visoke (tabela 5), što ukazuje da se značajan broj ispitanika u svim gradovima saglasio sa ispitivanim stavom.

Jednofaktorska analiza varijanse ukazuje da su ispitanici iz Kragujevca i Šapca najmanje skloni da se slože sa ocenjivanim stavom, s tim da se samo vrednost za Kragujevac značajno razlikuje u odnosu na vrednosti ostalih gradova, dok je vrednost za Šabac gotovo ujednačena sa vrednošću zabeleženom u Užicu. Rezultati za Užice, međutim, pokazuju da je utvrđena statistički značajna razlika samo u odnosu na gradove sa naj-višom prosečnom vrednošću, a to su Zrenjanin i Leskovac (među kojima nema značajne razlike). Možemo, dalje, videti da su za Novi Pazar, Sombor i Zaječar dobijene približne vrednosti kao za Užice, s tim što je pozicija Zaječara nešto nepovoljnija. Uočava se i da je dobijena srednja vrednost na osnovu navedenog stava niža u gradovima u kojima su zabeležene više vrednosti emotivne vezanosti ispitanika za mesto.

Tabela 5.

Srednje vrednosti ocene stava „Nezaposlenost i siromaštvo su učinili ljude bezvoljnim, a grad sivim”: rezultati višestrukog poređenja – Tukijev test¹⁴

Grad	N	P ≤ 0.05				
		1	2	3	4	5
Kragujevac	373	3,7936				
Šabac	342	3,8567	3,8567			
Užice	321		4,0467	4,0467		
Novi Pazar	296			4,0878		
Sombor	287			4,0906		
Zaječar	306			4,1928	4,1928	
Zrenjanin	303				4,3795	4,3795
Leskovac	300					4,4433
Sig.		,978	,066	,317	,075	,976

Izvor: Kalkulacija autora.

¹⁴ F=25,668; p=0,000.

Rezultati korelacione analize pokazuju da je emotivna vežanost ispitanika za mesto znatno ređe povezana sa ocenom o efektima nezaposlenosti i siromaštva (samo u Zrenjaninu), dok je funkcionalna vežanost za mesto povezana u svim gradovima, osim u Somboru. Jačina veze varira od grada do grada, a korelacija uvek ima negativni predznak, dakle, što su ispitanici više vežani za svoj grad, u bilo kom aspektu, njihova ocena o gradu je manje negativna (tabela 4).

Migracione namere i vežanost za mesto

Kao indikatori potencijalnih migracija obično se ispituju namere, planovi i preduzeti koraci za njihovu realizaciju (Pavlov, 2009). Podaci sprovedenog istraživanja omogućuju da se prate namere ispitanika da odu iz grada u kome trenutno žive na osnovu iskazane želje za preseljenjem i na osnovu planova za budućnost u pogledu mesta stanovanja. Podaci u tabeli 6 pokazuju da veliki broj ispitanika u svim gradovima ima želju da se odseli. Iako je takvih ispitanika najmanje u Kragujevcu, i u ovom gradu želju da se odseli iskazuje gotovo svaki treći ispitanik. U Šapcu, Užicu, Zrenjaninu i Zaječaru to čini oko 40% ispitanika, u Somboru gotovo svaki drugi ispitanik, a u Leskovcu i Novom Pazaru čak više od polovine.

Iako su udeli ispitanika sa iskazanom željom da migriraju neuobičajeno visoki u odnosu na stanje „prirodne inercije“, to jest činjenicu da u svakoj populaciji dominira odustvo razmišljanja o migracijama (Krieger, 2004), slika se značajno menja kada se posmatraju udeli ispitanika koji planiraju da se presele (tabela 6). Njih je u svim gradovima znatno manje, a dobijeni redosled gradova odgovara onom dobijenom po osnovu emotivne vežanosti ispitanika za grad. Tako, u gradovima u kojima ispitanici iskazuju višu emotivnu vežanost, to jest u Novom Pazaru, Kragujevcu i Šapcu, udeo ispitanika koji planiraju da migriraju spušta se ispod 10%.

Tabela 6.

Želja da se migrira i planovi za preseljenje

	Želeo/la bi da se preseli	Planira da se preseli	Destinacija preseljenja			
			Inostranstvo	Beograd	Novi Sad - Niš	Drugi gradovi
Kragujevac	29,8	8,4	4,0	2,9	1,3	0,5
Šabac	37,8	8,7	3,5	3,2	0,3	1,4
Užice	36,9	17,4	4,7	6,2	3,1	3,4
Novi Pazar	58,1	9,7	7,0	1,0	1,3	0,3
Sombor	48,3	24,3	14,9	5,9	2,1	1,4
Zrenjanin	41,0	26,3	12,2	10,5	1,0	2,6
Leskovac	54,2	23,6	15,3	3,0	3,0	2,3
Zaječar	41,0	24,3	15,3	2,2	2,9	3,8

Izvor: Kalkulacija autora.

Slede Užice (17,4%) i Sombor (24,3%), i premda Sombor ima nešto povoljniju poziciju u odnosu na emotivnu vezanost ispitanika od Užica, ovde se pridružuje gradovima sa najvišim udelom ispitanika koji planiraju da se odsele, ujedno gradovima sa najnižim vrednostima za emotivnu vezanost ispitanika (tabela 2). Kada je reč o planiranim destinacijama preseljenja, najviše ih se opredeljuje za inostranstvo, potom Beograd ili Novi Sad odnosno Niš, i to više što je grad polazišta negativnije ocenjen, to jest lošije kategorizovan po nivou razvijenosti.

Tabela 7.

Spirmanov koeficijent korelacije između migracionih namera (želja i plan) ispitanika sa socio-demografskim varijablama i varijablama vezanosti za mesto odnosno ocene grada

	Emv	Funkv	Ocenag	Starost	Obrazov	Radstat	Matpol	Brak	Migsstat
<i>Kragujevac</i>									
Želja	-,209**	-,088	,101	-,050	-,031	,100	,058	-,025	-,029
Plan	-,201**	-,238**	-,013	-,135**	-,024	,186**	-,019	-,187**	,013
<i>Šabac</i>									
Želja	-,290**	-,298**	,018	-,162**	,046	,022	,063	-,091	-,027
Plan	-,224**	-,115*	-,009	-,147**	-,095	,139*	,021	-,134*	,029
<i>Užice</i>									
Želja	,031	,107	,139*	,018	,125*	,066	-,049	-,021	-,058
Plan	-,238**	-,134*	,021	-,221**	-,007	,188**	,000	-,144*	,108
<i>Novi Pazar</i>									
Želja	,016	,024	-,022	-,043	-,086	,015	,153**	,003	-,009
Plan	-,193**	-,123*	,119*	-,149*	,026	,117*	-,049	-,148*	,063
<i>Sombor</i>									
Želja	,151*	,056	,027	,159**	-,071	,052	-,116	,066	-,045
Plan	-,388**	-,353**	,074	-,339**	,004	-,278**	,060	-,321**	-,089
<i>Zrenjanin</i>									
Želja	-,198**	,089	-,003	,028	,067	-,031	,027	-,020	-,045
Plan	-,261**	-,227**	,007	-,224**	,099	,202**	,073	-,195**	-,093
<i>Leskovac</i>									
Želja	,099	,052	,012	,025	-,030	,036	,059	,002	-,066
Plan	-,258**	-,173**	,024	-,183**	,004	,032	-,096	-,144*	-,068
<i>Zaječar</i>									
Želja	-,111	-,188**	,169**	,045	,021	-,004	,130*	,055	-,003
Plan	-,168**	-,130*	-,014	-,284**	-,041	,178**	,103	-,227**	-,094

Izvor: Kalkulacija autora.
 Napomena: ** p<0,01; * p<0,05.
 Legenda: Varijabla opisanim u legendi tabele 4 dodate su: Želja – želja da se migrira (0: odsustvo želje; 1: imaju želju); Plan – plan da se odsele (0: nemaju planove; 1: planiraju); Starost (godine) – (1: 18-30; 2: 31-42; 3: 43-54; 4: 55-66); Radsstat – radni status (0: neaktivni i aktivni koji obavljaju posao u pravno regulisanom statusu; 1: aktivni koji traže posao ili ga obavljaju u pravno neregulisanom statusu); Matpol – materijalni položaj (1: nizak; 2: niži srednji; 3: srednji; 4: viši srednji; 5: viši); Brak – (0: van braka; 1: u braku); Migstat – migracioni status (0: domicilno; 1: migrantsko).

Rezultati korelacione analize ukazuju da je statistički relevantna povezanost između želje da se migrira i analiziranih sociodemografskih obeležja

ispitanika¹⁵ (uključujući i varijablu vežanosti za mesto) retka. Međutim, tamo gde su uvrđene, veze između migracionih želja i vežanosti za mesto su među statistički značajnijim i intenzivnijim (iako su sve veze relativno niskog intenziteta). Na primer, možemo videti da u Kragujevcu, Šapcu i Zrenjaninu postoji negativna povežanost želje da se migrira sa emotivnom vežanošću za mesto, a u Šapcu i Zaječaru sa funkcionalnom vežanošću (tabela 7). Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 7, možemo videti i da je povežanost između planova da se migrira i analiziranih činilaca nešto izraženija. Rezultati ukazuju na prisustvo negativne povežanosti između migracionih planova i emotivne i funkcionalne vežanost za mesto u svim istraživanim gradovima, što nije slučaj ni sa jednom od ostalih varijabli. Dobijeni nalazi, dakle, potvrđuju polaznu pretpostavku da korelacije između migracionih namera i emotivne i funkcionalne vežanosti za mesto nisu manje značajne odnosno slabije izražene u odnosu na povežanost migracionih namera sa drugim sociodemografskim obeležjima ispitanika.

Unutrašnja perspektiva pravi razliku među gradovima

Zaječar, Zrenjanin i Leskovac kao gradovi sa (naj)nižim skorom emotivne vežanosti ispitanika ujedno su i gradovi sa (naj)višim udelom ispitanika koji planiraju da se odele iz svog grada. To su istovremeno i gradovi čiji su ispitanici skloniji da izraze negativnu ocenu o svom gradu. S druge strane su Kragujevac i Šabac, sa suprotnim karakteristikama. Nalazi sintetizovani u tabeli 8 potvrđuju da uključivanje vežanosti za mesto i percepcije grada od strane lokalnog stanovništva kao „unutrašnje“ perspektive utiče na diferencijaciju između gradova nezavisno od razlika u nivou razvijenosti. Na osnovu percepcije ispitanika, Novi Pazar se bolje pozicionira, a Zaječar i, posebno, Zrenjanin lošije. Užice karakterišu oscilacije iako je ovaj grad tokom istraživanja bio u prvoj grupi JLS po nivou razvijenosti. Dobra razvojna pozicija Kragujevca se uglavnom potvrđuje, kao i nepovoljna pozicija Leskovca. Pored toga, dok je zastupljenost ispitanika koji žele da se ise, bar u ekstremnim procentima, u saglasnosti sa kategorijom razvijenosti grada (najmanja u Kragujevcu, najviša u Leskovcu i Novom Pazaru), prema drugom, realnijem aspektu migracionih namera – planu ispitanika da se odele, gradovi se distribuiraju u skladu sa iskazanim razlikama u pogledu emotivne vežanosti ispitanika za mesto. Dobijeni nalazi ukazuju na značaj posmatranih obeležja i potrebu da se ona u svakom gradu dalje istraživaju i procenjuju sa stanovišta razvojnih potencijala odnosno prepreka. Jedan od zadataka je svakako rad na konceptualnom

¹⁵ Kako namera i spremnost da se migrira varira u zavisnosti od niza socio-demografskih obeležja, kao što su starost, obrazovanje, radni status, bračno stanje, materijalni položaj odnosno slojna pripadnost, prethodno migratorno iskustvo, itd. (Wertheimer-Baletić, 1999; Bobić, 2007), u analizu smo uključili sva socio-demografska obeležja za koja su u primenjenom instrumentu postojali podaci.

povezivanju emotivne i funkcionalne vezanosti odnosno habitusa grada sa migracionim namerama, kako iz demografske tako i iz sociološke perspektive.

Tabela 8.
Sumarni pregled različitog pozicioniranja gradova po ispitivanim obeležjima

Redosled	Emotivna vezanost	Funkcionalna vezanost	Negativna percepcija grada	Želja da se migrira	Plan da se migrira	Kategorizacija razvijenosti
I	NP, KG, ŠA	KG, SO	KG, ŠA	KG	KG, ŠA, NP	KG, UE, (ŠA, ZR)
II	(KG, ŠA), SO, UE	(SO), ŠA, ZA, UE, NP, ZR, LE	(ŠA), UE	ŠA, UE	UE	(ŠA, ZR), SO, ZA
III	(SO, UE), LE		(UE), NP, SO, ZA	ZR, ZA	SO, ZR, LE, ZA	LE, NP
IV	(UE, LE), ZA		(ZA), ZR	SO		
V	(LE, ZA), ZR		(ZR), LE	LE, NP		

Izvor: Kalkulacija autora.
Napomena: U zagradama su gradovi čije pozicije osciliraju.

Stavovi intervjuisanih stručnjaka potvrđuju da se u posmatranim gradovima nivo optimizma odnosno provincijalizacije habitusa grada ispoljava nezavisno od kategorije razvijenosti. Naravno, oni su u svim gradovima iskazali visoku svest da su ljudi jedan od ključnih razvojnih potencijala odnosno da je njihov gubitak nepremostiva razvojna prepreka. Takođe, u svim gradovima stručnjaci vide podizanje kvaliteta gradskih resursa u oblasti obrazovanja odnosno otvaranje visokoškolskih ustanova kao važnu pretpostavku prevazilaženja demografskih i ostalih razvojnih problema. Primarna i univerzalno prepoznata razvojna prepreka je sistemskog karaktera, i odnosi se na dominaciju politike u svim sferama društvenog života, što marginalizuje potrebnu stručnost i kreativnost humanih resursa.

Iako stavovi ispitanika iz Kragujevca reflektuju najviše optimizma: „Životni standard se značajno poboljšao poslednjih godina, smanjio se broj nezadovoljnih ljudi, migracije se smanjuju, narod sve manje odlazi“ (KG2), i u ovom gradu ima pesimističnih tonova: „Ljudi su postali apatični, depresivni, muka im je od tranzicije, zatvaraju se u sebe, izgubili volju da se pomere; nemamo mlade stručnjake, odlaze u Beograd“ (KG3).

Šabac je grad u kome ispitanici iskazuju dosta optimizma i često ističu „pozitivnu energiju koju svaki stanovnik daje za svoj grad“ (ŠA 8), ali naglašavaju i „odliv mozgova, (jer) blizina Beograda i Novog Sada umanjuje vezanost za svoj grad“ (ŠA1).

Među ispitanicima u Užicu je, u odnosu na Kragujevac i Šabac, prisutnije isticanje tranzicijskih gubitaka koji povlače provincijalizaciju grada i gubitak stanovništva: „Mladi koji imaju kapacitet odavno (su) završili na nekom drugom mestu, ... došlo je do užasnog osipanja, ... neke stvari su eksterne, ali u gradu je nekako decenijama na delu negativna selekcija, ... ja sebe nikada nisam doživljavao kao nekoga ko živi u provinciji, do pre 5-10 godina“ (UE1).

Ispitanici iz Sombora su veoma ponosni na svoj grad, posebno u oblasti kulture, ali njihove stavove karakteriše i izrazito naglašavanje problema odlaska mladih, ne samo kao specifičnosti grada Sombora: „Nezaposlenost, apatija, odlazak mladih, u Srbiji nema kapaciteta da se privuku stručni ljudi – zato imamo odliv, ne samo iz grada, iz zemlje“ (SO2).

Ispitanici iz Novog Pazara gotovo najveći potencijal grada vide u mladim ljudima, ali u kontekstu tranzicijskih gubitaka, ističu da je prekomerni priliv stanovništva postao razvojni problem: „Duplirao se (broj stanovnika) u poslednjih 25 godina – prerastao sebe urbanistički, saobraćajno, kako god, način života koji više nije gradski, a nije ni seoski“ (NP15), „Najmlađi grad u Srbiji, pa je teže upisati dete u vrtić nego na Fakultet organizacionih nauka u Beogradu“ (NP4). Najviši skor emotivne vežanosti ispitanika u ovom gradu, intervjuisani stručnjaci povezuju sa razvojnim potencijalom odnosno mogućnošću „...organizovati se i privući novac iz naše dijaspore“ (NP2).

U Zrenjaninu dominiraju pesimistički tonovi ispitanika: „Ako nastavimo ovako za 10-15 godina nas neće biti, nema političke volje da se uđe u priču rešavanja životnih problema nazovi grada ... mentalno demografska katastrofa“ (ZR2).

Pesimistički (crnohumorni) ton dominira i među ispitanicima u Leskovcu: „A, onaj grad u kome je ostao samo gradonačelnik i penzioneri, to su mi rekla tri momka iz Sarajeva kada sam im rekao odakle sam“ (LE3), „Kolo kvijalno kažemo: kad je neko dobar učenik će nam ga uzme Beograd, Leskovac polako postaje jedna duboka, tamna provincija“ (LE8). Jedan ispitanik pozicionira Leskovac u širu perspektivu i ističe: „Ali ja ne vidim uspešan grad u Srbiji, osim Beograda“ (LE9).

Jednaku zabrinutost iskazuju i ispitanici u Zaječaru, a za odliv stanovništva sa kojim se grad suočava često se koristi pojam bekstvo: „Zaječar izumire, bežanje glavom bez obzira, grad je na ivici propasti, ali niko to ne želi da kaže, sve stručno je odavde odbeglo gde će ga ceniti, poštovati, nagraditi, imati šansu da se razvije, politika guši sve“ (ZA7); „Manjak ljudskog kapitala, negativna selekcija je svepristutna, Zaječar postaje palanka, uspeh se ne prašta, u gradu koji je bio jedna urbana sredina“ (ZA5); „Ja sam živela nekad u nekom Zaječaru koji je bio bogatiji i veseliji, svi smo se uvukli u neku memlu – ćutiš, trpiš“ (ZA12).

Osim u Zaječaru, i ispitanici u Novom Pazaru, Leskovcu i Zrenjaninu uočavaju gubitak urbaniteta koji je nekada krasio njihove gradove. U Novom Pazaru, to se vezuje za problem prekomerne imigracije u uslovi-ma tranzicijske krize,¹⁶ a u ostalim gradovima samo za efekte tranzicijske krize. U svim gradovima ukazuje se na smanjeni osećaj za zajednicu, odnosno gubitak osećaja za grad kao opšte dobro. Podsetimo, to su gradovi u kojima su anketirani ispitanici skloniji da izraze negativnu ocenu o svom gradu, odnosno (osim Novog Pazara), gradovi sa niskim skorom njihove emotivne vezanosti za mesto.

Zaključak

Rastući značaj koji vezanost za mesto ima kao identitetska perspektiva u savremenom društvu, s jedne strane, odnosno u novom razvojnom pristupu gradovima, s druge, podstiče razmišljanja da se, analogno reafirmaciji uloge malih i srednjih preduzeća u domenu ekonomskog razvoja, radi na afirmisanju uloge manjih i srednjih gradova u teritorijalnom razvoju (po neoendogenom modelu). I pored uočene tendencije da se takvi gradovi demografski prazne, upravo je vezanost lokalnog stanovništva za mesto akcentovana kao njihov specifični resursni potencijal (Hristova *et al.*, 2015). Realizacija takvog potencijala zahteva podršku stanovništvu da bolje razume i ceni svoje okruženje, i postane ponosno na grad u kome živi (Auclair, 2015). Nalazi prikazanog istraživanja potvrđuju važnost vezanosti za mesto, te bi takav pristup u analiziranim gradovima bio izuzetno značajan, jer su strategije građanskog aktivizma veoma retke,¹⁷ a upravo bi one mogle da budu alternativna opcija planovima da se grad napusti kada njegova strukturna obeležja ne pružaju osećaj komfora (Benson, Jackson, 2012). Činjenica da se obrazovanje anketiranih ispitanika češće nalazi u korelaciji sa varijablama vezanosti za mesto nego sa varijablom planiranja migracija, a da su potonje međusobno konzistentnije povezane nego planiranje migracija sa drugim sociodemografskim obeležjima, ukazuje na složenost posredovanja i neophodnost detaljnijeg istraživanja navedenih veza. Ipak, nalaz anketnog istraživanja, da su ispitanici koji su više emotivno i funkcionalno vezani za svoj grad manje skloni da generišu

¹⁶ Prema iskazima ispitanika u Novom Pazaru, ovaj grad je nakon 2000. postao značajno područje koncentracije bošnjačkog stanovništva, čemu je, po njihovom mišljenju, značajno doprinelo otvaranje univerziteta.

¹⁷ I u ovom istraživanju zabeležen je izrazito nizak nivo aktivizma građana. Na pitanje: „Da li ste učestvovali u nekoj aktivnosti koje su građani preduzimali da bi unapredili kvalitet života u Vašem gradu?“, pozitivno je odgovorilo 3,1% ispitanika u Kragujevcu, 4,9% u Šapcu, 3,7% u Užicu, 2% u Novom Pazaru, 16% u Somboru, 23,6% u Zrenjaninu, 5,3% u Leskovcu i 5,4% u Zaječaru. Nešto viši procenti u Somboru mogli bi se povezati sa isticanom građanskom kulturom intervjuisanih ispitanika iz ovog grada, a u Zrenjaninu sa decenjskim problemom pijaće vode, u odnosu na koji je zabeležen procenat, zapravo, nizak.

negativnu sliku o njemu, kao i da iz njega odu, ukazuje na potencijal na kojem treba raditi u svim gradovima.

Ovaj članak je rezultat rada na projektu *Izazovi nove društvene transformacije u Srbiji – koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu 2011-2017.

ANEKS

Tabela A1.

Procentualni porast odnosno pad broja stanovnika u međupopisnim periodima, 1948-2011.

	1953-48	1961-53	1971-61	1981-71	1991-81	2002-1991	2011-02
Leskovac	14,4	28,7	23,7	18,0	9,3	1,2	-5,4
Zaječar	17,0	19,2	29,9	26,0	10,1	-1,3	-4,8
Zrenjanin	12,7	20,5	22,2	12,1	0,1	-1,9	-4,3
Sombor	0,1	10,9	14,4	9,0	1,1	4,8	-8,1
Šabac	18,4	34,5	27,9	19,4	4,5	1,0	-2,3
Užice	26,8	31,5	37,7	25,3	14,4	3,5	-4,7
Kragujevac	19,3	23,1	31,9	27,9	12,4	-0,6	3,0
Novi Pazar	15,0	31,9	28,5	29,6	20,6	5,2	17,9

Izvor: RZS (2014).

Napomena: Zbog metodoloških i teritorijalnih izmena u periodu 1948-2011. (RZS, 2014: 7), treba imati u vidu da popisni podaci na osnovu kojih su izračunati prikazani procenti nisu u potpunosti uporedivi.

Literatura

- AMIN, A. (ed.) (1994). *Post-Fordism, A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
DOI: 10.1002/9780470712726
- AUCLAIR, E. (2015). Ordinary heritage, participation and social cohesion: the suburbs of Paris. In E. Auclair, G. Fairclough (eds.), *Theory and Practice in Heritage and Sustainability* (pp. 25–39). New York & London: Routledge.
- BACKOVIĆ, V., & SPASIĆ, I. (2014). Vežanost za mesto i lokalni identiteti: studije slučaja četiri grada u Srbiji. *Teme* 38(1): 177–192.
<http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme1-2014/teme%201-2014-09.pdf>
- BARCA, F. (2009). An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place – based approach to meeting European Union challenges and expectations. Brussels: European Commission (Independent Report).
http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report/_barca_report_en.pdf

- BENSON, M. (2014). Trajectories of middle class belonging: The dynamics of place attachment and class identities. *Urban Studies* 51(14): 3097–3112. <https://doi.org/10.1177/0042098013516522>
- BENSON, M., & JACKSON, E. (2012). Place-making and Place Maintenance: Performativity, Place and Belonging among the Middle Classes. *Sociology* 47(4): 793–809. DOI: 10.1177/0038038512454350
- BOBIĆ, M. (2007). *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik. <http://www.slglasnik.com/biblioteka-drustvena-misao/edicija-udzbenici-i-prirucnici/demografija-i-sociologija>
- BOBIĆ, M., & BABOVIĆ, M. (2013). Međunarodne migracije u Srbiji: stanje i politike. *Sociologija* 55(2): 209–228. <https://doi.org/10.2298/SOC1302209B>
- BOBIĆ, M., & JANKOVIĆ, S. (eds.) (2017). *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies and Reflections*. Belgrade: ISI, Faculty of Philosophy, University of Belgrade. http://147.91.75.9/manage/shares/ISI/isi_2017_MirjanaBobic_StefanJankovic.pdf
- BOBIĆ, M., & VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ, M. (2016). Migration potential of citizens of the Jablanicki and Pcinjski districts. In V. Jovic & A. Petrovic (ed.), *150th anniversary of Jovan Cvijic's birth*, (pp. 399–420). Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts. https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/ElIzdanja/2016Zbornik_JCvijic.pdf
- BOBIĆ, M., VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ, M., & KOKOTOVIĆ-KANAZIR, V. (2016). *Study on External and Internal Migration of Serbia's Citizens with Particular Focus on Youth*. Belgrade: International organization for migration – Mission to Serbia. <http://serbia.iom.int/node/128>
- BOLČIĆ, S. (2002). Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-ih. U S. Bolčić & A. Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma – razaranje društva, promene i svakodnevni život* (159–166). Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
- D’COSTA, A. P. (2008). International Mobility of Technical Talent: Trends and Development Implications. In A. Solimano (ed.), *The International Mobility of Talent. Types, Causes and Development Impact* (pp. 44–83). Oxford: Oxford University Press.
- DESSEIN, J., BATTAGLINI, E., & HORLINGS, L. (eds.) (2016). *Cultural Sustainability and Regional Development: Theories and practices of Territorialisation*. New York-London: Routledge.
- DOMANSKI, B. (2011). Post-socialism and transition. In A. Pike, A. Rodriguez-Pose & J. Tomaney (eds.), *Handbook of Local and Regional Development* (pp. 172–181). New York & London: Routledge.
- EC (2008). Poverty and Social Exclusion in Rural Areas. Brussels: European Commission (EC) (Final Study Report). <http://ec.europa.eu/social/>
- FLORIDA, R. (2005). Cities and the Creative Class. In J. Lin & C. Mele (eds.), *The Urban Sociology Reader* (pp. 290–302). New York-London: Routledge.

- GERBER, J. (1997). Beyond dualism – the social construction of nature and the natural and social construction of human beings. *Progress in Human Geography* 21(1): 1–17. <https://doi.org/10.1191/030913297671906269>
- GREČIĆ, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- HALL, T., & HUBBARD, B. (1998). *The Entrepreneurial City: Geographies of Politics, Regime and Representation*. Chichester: John Wiley & Sons.
- HARVEY, D. (1993). From Space to Place and Back Again: Reflections on Conditions of Postmodernity. In J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson & L. Tickner (eds.), *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change* (pp. 2–29). New York & London: Routledge.
- HRISTOVA, S., DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ, M., & DUXBURY, N. (2015). Introduction. In S. Hristova, M. Dragičević-Šešić & N. Duxbury (eds.), *Culture and Sustainability in European Cities. Imagining Europolis* (pp. 1–13). New York-London: Routledge.
- INSCH, A. (2011). Branding the City as an Attractive Place to Live. In K. Dinnie (ed.), *City Branding. Theory and Cases* (pp. 8-14). New York-London: Macmillan. DOI: 10.1057/9780230294790_2
- JASŠO, M., & FINKA, M. (2010). Selected Aspects of Territorial Cohesion in Slovakia under the Recent Crisis. *Spatium* 23: 17–21. DOI: 10.2298/SPAT1023017J
- KISS, E. (2011). The impacts of the economic crisis on the spatial organization of Hungarian industry. *European Urban and Regional Studies* 19(1): 62–76. <https://doi.org/10.1177/0969776411428652>
- KOVACS, Z. (2014). *Recent performance of post-socialist cities*. Paper presented at the conference „Social and economic conflicts of transition towards democracy and market economy – Central and Eastern Europe 25 years after“, Metropolitan Research Institute, Budapest, November 2-4, 2014.
- KRIEGER, H. (2004). *Migration trends in an enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-k/gde/04/EF03109EN.pdf>
- KUPISZEWSKI, M., KUPISZEWSKA, D., & NIKITOVIĆ, V. (2012). *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*. Belgrade: International organization for migration – Mission to Serbia. http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/The_Impact_of_Demographic_and_Migration_Flows_on_Serbia.pdf
- MASSEY, D. S., ARANGO, J., HUGO, G., KOUAOUCI, A., PELLEGRINO, A., & TAYLOR, J. E. (1998). *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- MOJIĆ, D., & PETROVIĆ, I. (2013). Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracije. *Sociologija* 55(2): 229-244. <https://doi.org/10.2298/SOC1302229M>

- MOLNAR, D. (2013). Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji. u M. Arsić (ur.), *Bilten Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji* br. 32 (str. 66–73). Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN). <https://www.fren.org.rs/sites/default/files/qm/O3.pdf>
- NIKITOVIĆ, V. (2013). Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva. *Sociologija* 55(2): 187–208. <https://doi.org/10.2298/SOC1302187N>
- PAVLOV, T. (2009). *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484. <https://grupa484.org.rs/wp-content/uploads/2012/06/Migracioni-potencijal-Srbije-2009.pdf>
- PAVLOV, T., KOZMA, R., & VELEV, B. (2012). Dijaspورا kao resurs lokalnog razvoja. Beograd: USAID, Srbija; Grupa 484 (izveštaj). <https://grupa484.org.rs/wp-content/uploads/2013/06/Dijaspورا-kao-resurs-lokalnog-razvoja-2013.pdf>
- PAVLOV, T., PREDOJEVIĆ-DESPIĆ, J., & MILUTINOVIĆ, S. (2013). Transnacionalno preduzetništvo: iskustva migranata-povratnika u Srbiju. *Sociologija* 55(2): 261–282. <https://doi.org/10.2298/SOC1302261P>
- PENEV, G., & PREDOJEVIĆ-DESPIĆ (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće“ emigracione zone. *Stanovništvo* 50(2): 35–64. <https://doi.org/10.2298/STNV1202035P>
- PETROVIĆ, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- PETROVIĆ, M. (2014a). Teritorijalni identitet: između lokalnog i globalnog. *Sociologija* 56(1): 23–40. <https://doi.org/10.2298/SOC1401023P>
- PETROVIĆ, M. (2014b). *Društvo i gradovi – između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- PETROVIĆ, M., & TOKOVIĆ, M. (2016). Neoendogeni razvoj gradova i ekološki paradoks: studija slučaja šest gradova u Srbiji. *Sociologija* 58(suppl. 1): 181–209. <https://doi.org/10.2298/SOC16S1181P>
- PREDOJEVIĆ-DESPIĆ, J. (2010). Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas – teorijska perspektiva. *Stanovništvo* 48(1): 25–48. <https://doi.org/10.2298/STNV1001025P>
- RAS (2017). *Razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave (elektronski izvor)*. Beograd: Razvojna agencija Srbije (RAS). <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=4>
- RZS (2014). *Upporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Podaci po naseljima*. Knjiga 20. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga20.pdf>
- REDEI, M. (2014). *Demographic behaviour before and after*. Paper presented at the conference „Social and economic conflicts of transition towards democracy and market economy – Central and Eastern Europe 25 years after“, Metropolitan Research Institute, Budapest, Hungary, November, 2–4, 2014.
- RİČARDS, G., & PALMER, R. (2013). *Uzbuđljivi gradovi*. Beograd: Clio.

- SAVAGE, M., BAGNALL, G., & LONGHURST, B. (2005). *Globalization and Belonging*. London: Sage Publications.
- STANILOV, K. (ed.) (2007). *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer. <http://www.springer.com/gp/book/9781402060526>
- STOJKOVIĆ, B. (2009). Grad kao okvir zavičajnog identiteta. *Kultura* 122-123: 41–53.
- STORPER, M. (2011). Why do regions develop and change? The challenge for geography and economics. *Journal of Economic Geography* 11(2): 333–346. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq033>
- ŠEĆEROV, V., & NEVENIĆ, M. (2009). Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji danas. U M. Vujošević & J. Perić (ur.), *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje* (str. 75–100). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- TEUNE, H. (1992). Multiple group loyalties and the security of political communities. In Z. Mlinar (ed.), *Globalization and territorial identities* (pp. 105–114). Aldershot: Avebury.
- TSENKOVA, S., & NEDOVIĆ-BUDIĆ, Z. (eds.) (2006). *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*. Springer – Physica Verlag. <https://doi.org/10.1007/3-7908-1727-9>
- VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ, M. (2014). Karakteristike i stavovi potencijalnih prekograničnih migranata iz Centralne Srbije. U M. Petrović (ur.), *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja* (str. 335–352). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; Čigolja štampa.
- VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ, M., & BOBIĆ, M. (2015). Stavovi građana centralnog dela Srbije prema uticaju doseljenika na tradiciju i kulturu njihove lokalne zajednice. *Migracijske i etničke teme* 31(2): 221-246. DOI: 10.11567/met.31.2.2
- VUJOŠEVIĆ, M., ZEKOVIĆ, S., & MARIČIĆ, T. (2010). *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidivi scenariji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

Mina Petrović, Vera Backović,* Irena Petrović**

**Place Attachment and Migration Intentions of the Population:
An Example of Eight Cities in Serbia**

S u m m a r y

Following the need to combine macro structural and micro actors' perspective, this paper conceptually starts from endogenous city development paradigm within which place attachment and intentions to migrate are given specific importance since human resources are perceived of pivotal significance. Such paradigm is related to diversified factors that makes city more or less attractive for local population, thus enhancing their place attachment and involvement or migrational intentions. Focused connection between the place attachment and migration intentions are discussed as neglected in studies of migration, and conceptually supported by the notion of territorial identity and specific reinterpretation of Bourdieu's ideas of sense of comfort in place, and by employing his concept of habitus to the city. Empirically, the connection of people's place attachment and intentions to migrate is analyzed for eight cities in Serbia. The selected cities: Kragujevac, Sabac, Užice, Novi Pazar, Sombor, Zrenjanin, Leskovac, and Zaječar are chosen as middle sized cities for which the issues to develop attractiveness and attach their population becomes particularly complex in times of (post-socialist) transformation and economic crisis.

Empirical analysis is aimed to illustrate the researched cities potential to keep their population by investigating their place attachment (emotional and functional) and the way they perceive their city, in relation to their intention to migrate. Data are collected through questionnaire survey, in the 2013-2015 period. Such an explorative aim intended to demonstrate the importance to research local population perspective in order to understand the cities as lived spaces and their acting potential, as such important information are left out of scope by regular statistics. Research findings confirm the basic assumption that cities with higher migration inclinations are also the cities with lower place attachment. That supports the employed perspective which reveals that place attachment and provincial habitus' characteristics emerge irrespective to their development category. Thus, Zrenjanin and Zajecar appeared with weaker while Novi Pazar with stronger capacities than expected. Besides that, the correlation between migration inclinations and place attachment is more consistent and stronger than between migration inclinations and any other socio-demographic characteristic of respondents, in all cities. Such finding confirms the need that place attachment should be given more attention in researching city development potentials, for which migrations are significant indication. More work should be dedicated to further conceptualization of connection between place attachment and migrational intentions both from demographic and sociological perspective. Also, the fact that respondents' education correlates more to place attachment than to migrational intentions, while correlations among the last two variables are more consistent, indicates to possible complex interferences and need to further explore the observed connections.

Key words: *place attachment, migration, city, development, habitus*

* Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade (Serbia);
email: mipetrov@f.bg.ac.rs